

ANTWERPEN

VERLOREN STAD 1860-1880

ANTWERPEN

VERLOREN STAD 1860-1880

RONNY VAN DE VELDE
LUDION

INLEIDING

In de inleiding van de blauwe gids *Belgique et Luxembourg* van 1955 die van elke stad de charmes opsomt, wordt de paradox van Antwerpen goed samengevat: ‘Antwerpen, belangrijke Europese haven, is tegelijk handelsstad en stad met onvergelykelijke en heerlijke “souvenirs”.’ – ‘Souvenirs’, daar gaat het om in de drie fotoboeken over anderhalve eeuw Antwerpen waarvan dit het eerste is. Ook om de oorsprong van die souvenirs.

Het eerste boek is een wandeling door de stad op een cruciaal moment van haar bestaan. Voor de versterkte nederzetting aan de rivier wordt ‘bevrijd’ van al wat de economische groei belemmerde, voor de Scheldekaaïen worden rechtgetrokken en de oude omwalling wordt gesloopt. Een fotoboek als reis in de tijd naar een verloren stad, reis die tegelijk een esthetische ervaring is. Een esthetische ervaring die nauw verbonden is met het moment dat fotografie van technische uitvinding in ambacht en kunst overgaat.

Op de vroege foto’s van Antwerpen, door beroepsfotografen en getalenteerde amateurs, staan vooral belangrijke oude gebouwen. In een volgende fase zien we beelden van de afbraak van de Spaanse omwalling en van het rechtekken van de Scheldekaaïen; en van havenactiviteiten. Kortom, onderwerpen die vermogende inwoners en bezoekers konden interesseren. De fotograaf Edmond Fierlants (1819-1869) onderscheidt zich van zijn collega’s door de hoeveelheid en de kwaliteit van zijn foto’s, en door de systematische manier waarop hij de stad in beeld bracht voor ze grondig van karakter zou veranderen. Fierlants’ expeditie in de zomer van 1860, met meer dan 150 foto’s als resultaat, is verwant aan de grootscheepse inventaris van monumenten die zijn beroemde collega’s tien jaar eerder in opdracht van de Franse staat hadden gemaakt. De argumenten die Fierlants gebruikt om de opdracht binnen te halen overtuigden zijn klanten – de Belgische staat en het Antwerpse stadsbestuur – omdat ze beantwoorden aan hun verwachtingen. Hij doet een beroep op de ‘historische’ verantwoordelijkheid van de opdrachtgevers die al zo lang geduld hebben gehad met de gebrekkige infrastructuur en nu eindelijk aan de toekomst willen beginnen. Het gaat erom met de nieuwste technologie het grootse, eeuwenoude patrimonium vast te leggen dat ‘onvermijdelijk’ grotendeels zal sneuvelen. Als men de gebouwen niet kan bewaren dan zullen er voor de toekomstige generaties toch nog ‘getrouwe beelden’ zijn. En als men later iets wil heropbouwen kunnen de foto’s ook daarvoor dienen. Fierlants’ suggestie dat het origineel door een afbeelding of een replica kon vervangen worden paste uitstekend in de pragmatische visie van de machthebbers die de stad gingen slopen en verbouwen. Het politieke personeel van de snelst groeiende economie van het vasteland voelde zich aangesproken door het objectieve, wetenschappelijke voorkomen van het nieuwe medium. Natuurlijk is fotografie niet waardenvrij, net zo min als beeldende kunsten. Ook de vroegste foto’s zijn niet objectief, ze lijken alleen maar zo; de keuzes van camerastandpunt, belichting, uitsnijding ... zijn nauw verbonden met de intenties van de fotograaf en worden onder meer beïnvloed door de relatie met de opdrachtgever. Beelden komen niet tot stand in het luchtledige.

Fierlants keert in maart 1858 terug uit Frankrijk naar Brussel. Onder de indruk van de brutale en grootschalige manier waarop Haussmann vanaf 1854 Parijs sloop en herbouwt, met uiterst efficiënt maar banaal resultaat. Fierlants : ‘In onze steden, die vroeger zo pittoresk waren, gaat de uniformiteit van moderne gebouwen alles overheersen. (...) Antwerpen, waar straten en pleinen al zoveel sierlijkheid hebben verloren, dreigt ook het weinige fraais dat nog rest te verliezen wanneer de recent gedecreteerde werken de stad ingrijpend zullen veranderen.’ In heel Europa worden in die jaren grote en kleine steden drastisch ‘aangepast’ aan de noden van een explosief groeiende economie. De argumenten van Fierlants passen in die context. In 1863 wordt de tol die de Nederlanders heffen op elke ton scheepsvracht, afgekocht door België, Engeland en 19 andere landen. Met die ‘vrijmaking van de Schelde’ verdwijnt een groot obstakel voor de expansie van de haven en van de stad die in de economische schaduw ervan ligt. Na jaren van lobbyen door de havenbaronnen en hun politieke stromannen wordt op 16 januari 1874 een overeenkomst gesloten tussen stad en staat en begint men de haveninfrastructuur uit te breiden en te moderniseren, onder meer door de Scheldekaaïen recht te trekken. Met de afbraak van de oude omwalling vanaf 1864 was de grootste hindernis aan landzijde al opgeruimd. Uitbreiding en modernisering van haven en weggennet zullen onverminderd doorgaan tot de stad uiteindelijk overblijft als een vluchtheuvel tussen snelwegen.

Dat Fierlants vooral geïsoleerde gebouwen fotografeert is niet verwonderlijk. Het verband tussen architectuur en omgeving, het leven in de stad, komen niet aan bod in de beeldende kunst van zijn tijd. (Wel in de literatuur, in *Bleak House* (1853) van Charles Dickens, bij voorbeeld, speelt Londen een hoofdrol; in *La Nouvelle Carthage* (1888) van Georges Eekhoud staat Antwerpen centraal. Maar vermoedelijk leest Fierlants liever Walter Scott, net als de schilder Henri Leys en

de schrijver Hendrik Conscience.) Het is Fierlants niet te doen om de (vroegere) functies van de gebouwen, maar om hun status van souvenirs van een groots verleden: ‘de oude Vlaamse kunst die onze handelsmetropool nog bezit (architectuur, beeldhouw-, schilder- en ciseleerkunst).’ Uit de omschrijving van zijn selectie – “veel mooie gevels, poorten van huizen, bas-reliëfs”– spreekt een tweedimensionale, decoratieve opvatting van architectuur. Hij heeft dan ook weinig pleinen en straten gefotografeerd. Een aantal gebouwen hebben de sloop overleefd en zijn nu net als op zijn foto’s geïsoleerde ‘monumenten’ in een volledig veranderde context. Ze hebben hun band met het leven verloren, zoals schilderijen die naar het museum zijn verhuisd. De ‘schoonheid’ die rest is die van een goed onderhouden begraafplaats. Eigenlijk ‘wandelt’ dit boek niet door de stad. De voorkeur voor het fragment, die Fierlants deelt met de romantici, kan moeilijk oproepen hoe gebouwen en plekken worden ‘gereveleerd’ tijdens het wandelen. Losgekoppeld van hun historische betekenis lijken de gebouwen tijdloze brokstukken, heel geschikt voor treurnis over het verlies van zoveel moois. Hoe en waarom de stad ingrijpend is veranderd en welke belangen daarbij de doorslag hebben gegeven, wordt buiten beschouwing gelaten.

Het *Journal des Beaux-Arts* van 30 november 1860 wijdt een lovend artikel aan de grote fotoreeks die Fierlants in Antwerpen maakte. De anonieme criticus, die de argumentatie van Fierlants over het historische belang van zijn werk overneemt, probeert ook de aantrekkingskracht van de foto’s te verklaren : ‘Als de oude gebouwen van de stad al niet van de vernietiging zijn gered, dan voortaan wel van de vergetelheid. Ze staan nu op reusachtige foto’s, met hun pittoreske charme heel authentiek en waarachtig weergegeven, en hun eigen karakter dat bij de meeste de aandacht trekt.’

Van de groep lokale schilders die op vraag van het stadsbestuur een lijst van te fotograferen onderwerpen opstellen, is Henri Leys (1815-1869) de bekendste. Leys wil met Holbeïn-achtige personages in gotische decors de oude meesters evenaren, de droom van een prachtig en mysterieus verleden oproepen. De vroege fotografen zijn niet op zoek naar dergelijke theatrale effecten, ze bedrijven geen ‘historiserende romantiek’ zoals Leys, maar hun stadsgezichten zijn wel ingebed in de brede culturele stroming van de tijd. In de laatromantische opvattingen over architectuur domineert nog de *gothic revival* en de fascinatie voor schilderachtige ruïnes. De tegenspraak tussen die terugblikkende houding en de radicale verandering van de omgeving door het kapitalisme bepaalt ook de cultuur van het Biedermeier, die geen stijl maar eerder een grondstemming is. Overdag maakt de bourgeois zonder scrupules de hele wereld tot winstobject, ’s avonds vertoeft hij met zijn schilderijen en foto’s in een geïdealiseerd verleden en laat hij zijn kleine fantasieën de vrije loop. Na de neergeslagen revoluties van 1830 en 1848 breekt voor de burgerij het eindstadium van de geschiedenis aan. Zij heerst in een eeuwig heden waar verleden en cultuur tot een warenhuis zijn herleid. Het is echt profetisch hoe Fierlants zijn foto’s aanprijst als hulpmiddel voor latere reconstructies, want snel blijkt dat de nieuwe heersende klasse geen eigen stijl heeft. Ze imiteert de adel die ze heeft afgelost, bedient zich van neostijlen. Ze verzint voorouders – in onze streken de middeleeuwse poorters – en annexeert de pracht en praal van de gotiek terwijl de historische stad verdrinkt in ‘het ijskoude water van de egoïstische berekening.’

Die vroege foto’s kunnen ook op een andere manier herinnering zijn. Elk gebruik van het verleden impliceert een stellingname over heden en toekomst.

Was een andere stad mogelijk geweest?

Jan Ceuleers

1. Florent Joostens. Kipdorppoort van de overkant van de stadswallen, najaar 1864

2. Florent Joostens. Kipdorppoort vanop de stadswal, 1863-1864

3. Florent Joostens. Kipdorppoort vanuit Sint-Jacobsmarkt, rechtsvooraan aanzet van Jezusstraat, 1863-1864

4. Florent Joostens. Spaanse wallen en Kipdorppoort (nu vanuit Opera/Van Ertbornstraat), 1864

5. Florent Joostens. Overzijde van de Poternepoort, weg naar het station (nu Frankrijklei noordwaarts met rechts De Keyserlei), 1863-1864

6. Florent Joostens. Begijnenpoort (nu Kasteelpleinstraat, vanuit Amerikalei; Begijnenvest rechts achter de wallen), 1863-1864

7. Florent Joostens. Huidvetterstoren met rechts de vest (nu Tabaksvest-Frankrijklei, tussen Baeckelmansstraat en Van Cuyckstraat), 1863-1864

8. Edmond Fierlants. Blauwe Toren (vooraanzicht), 1860

9. Edmond Fierlants. Blauwe Toren (zijaanzicht), 1860

10. Florent Joostens. Blauwe Toren vanop de stadswal (nu links Oudevaartplaats en Tabaksvest richting Kipdorp), 1863-1864

11. Florent Joostens, Lillomolen op Sint-Laurensvest, ten westen van Lillopoort, 1863-1864

12. Florent Joostens. Lillomolen, achter de wal het Bonapartedok, 1863-1864

13. Florent Joostens, Poternepoort met ingang tot Meirsteeg, (nu Frankrijklei noordwaarts, links Leysstraat), 1863-1864

14. Florent Joostens, Hoek Rijnpoort en Lillovest, met sluis naar het Schijn(nu vanuit Noorderplaats), 1864-1865

15. Florent Joostens, Rijnpoortvest met spoorwegbrug (uiterst rechts Rijnpoort, nu kruispunt Ankerrui en Stijfse Rui) 1863-1864

16. Florent Joostens. Lillopoort, buitenkant, overgang tussen Bonaparte- en Willemdok, 1863-1864

17. Florent Joostens. Kruitmagazijn aan buitenkant van de vest (nu Louiza-Marialei), 1863-1864

18. Florent Joostens. Tussen Stadsvest en bastion 'Herentals' (nu Stadspark), 1863-1864

19. Edmond Fierlants. Sint- Jorispoort, buitenzicht met vestinggracht, 1860

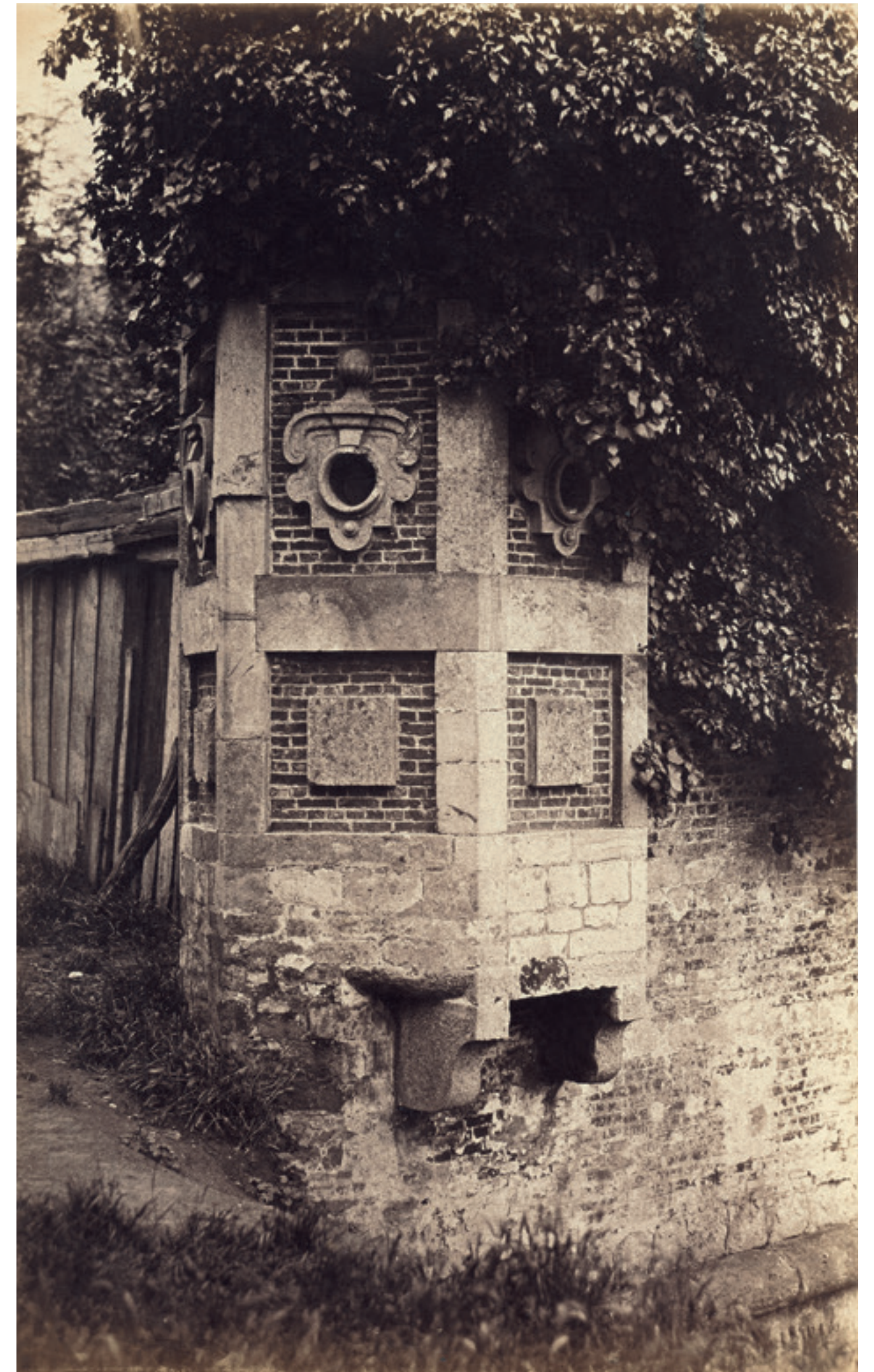
20. Edmond Fierlants. Sint-Jorispoort, frontaal buitenzicht, 1860

21. Edmond Fierlants. Sint-Jorispoort, buitenzicht (detail), 1860

22. Edmond Fierlants. Sint-Jorispoort, buitenzicht (detail), 1860

23. Edmond Fierlants. Wachtershuisje aan de vest, bij Sint-Jorispoort, 1860

24. Florent Joostens. Sint-Jorispoort (of Keizerspoort), begin van de afbraak van de Spaanse omwalling, oktober 1864

25. Florent Joostens. Van op Rode Poort (Paardenmarkt) naar buiten, 1863-1864

26. Florent Joostens. Rode Poort (richting Paardenmarkt), 1863-1864

27. Florent Joostens. Rode Poort, begin van de afbraak, 1865-1866

28. Florent Joostens. Rode Poort tijdens de afbraak, links Paardenmarkt, rechts Sint-Antoniuskerk, 1865-1866

29. Edmond Fierlants. Sint-Joriskerk, 1860

30. Edmond Fierlants. Sint-Joriskerk, 1860

31. Edmond Fierlants. Bewaarschool en woonhuis, Maarschalk Gerardstraat, 1860

32. Edmond Fierlants. Bewaarschool, Maarschalk Gerardstraat, binnenplaats bij ingang, 1860

33. Edmond Fierlants. Bewaarschool, Maarschalk Gerardstraat, binnenplaats 1860

34. Edmond Fierlants. Bewaarschool, Maarschalk Gerardstraat, binnenplaats achteraan, 1860

35. Edmond Fierlants. Sint-Elisabethgasthuis (Lange Gasthuisstraat), 1860

36. Edmond Fierlants. Maagdenhuis, Lange Gasthuisstraat (detail inkom), 1860

37. Edmond Fierlants. Maagdenhuis, Lange Gasthuisstraat, 1860

38. Edmond Fierlants. Maagdenhuis, Lange Gasthuisstraat (inkom), 1860

39. Edmond Fierlants. Herenhuis, Lange Gasthuisstraat, 1860

40. Edmond Fierlants. Théâtre Royal Français, Komedieplaats, 1860

41. Edmond Fierlants. Gevangenissen, 1860

42. Edmond Fierlants. Gevangenissen (ingang), 1860

43. Edmond Fierlants. Klooster van de zusters kapucinessen, Sint-Rochusstraat, 1860

44. Edmond Fierlants. Klooster van de zusters kapucinessen, Sint-Rochusstraat, 1860

45. Edmond Fierlants. Vondelingenhuis, Sint-Rochusstraat, 1860

46. Hugo Piéron-Loodts. Sint-Jansvliet, ca. 1870-73

47. Edmond Fierlants. Houten huis De Lelie, Het Zand, 1860

48. Edmond Fierlants. Houten huis De Lelie (detail inkom), Het Zand, 1860

49. Edmond Fierlants. Waterpoort (richting Vlasmarkt), 1860

50. Edmond Fierlants. Schip aan het Vlaams Hoofd (Antwerpen linkeroever), met personage, 1860

51. Edmond Fierlants. Schip aan het Vlaams Hoofd (Antwerpen linkeroever), 1860

52. Edmond Fierlants. Sint-Augustinuskerk (Kammenstraat), 1860

53. Edmond Fierlants. Sint-Julianusgasthuis, inkom, Hoogstraat, 1860

54. Edmond Fierlants. Waterpomp aan inkom Sint-Julianusgasthuis, Hoogstraat, 1866

55. Edmond Fierlants. Huis Den Peerboom (bas-relief), Hoogstraat, 1860

56. Edmond Fierlants. Huis van graaf Moretus, Vrijdagmarkt, 1860

57. Fotograaf onbekend. Museum Plantin-Moretus, inkom, Vrijdagmarkt

58. Edmond Fierlants. Stadhuis, Grote markt (tijdens de restauratie), 1860

59. Edmond Fierlants. Stadhuis, Grote markt (tijdens de restauratie), 1860

60. Edmond Fierlants. Stadhuis, richting Zilvermidstraat, rechts aanzet Braderijstraat, 1860

61. Adolphe Braun. Grote Markt, 1864

62. Clément Ommeganck. Stadhuis, Grote markt, ca. 1876

63. Fotograaf onbekend. Stadhuis, Grote markt, ca. 1876

64. Edmond Fierlants. Grote Markt 5 en 7, huizen 'de Mouwe' (links) en 'Spaengien', 1860

65. Edmond Fierlants. Grote Markt 40 en 38, huizen 'Rodenborch' (links) en 'De Balans', 1860

66. Edmond Fierlants. Grote Markt 38, huis 'De Balans', detail, 1860

67. Fotograaf onbekend. Panorama van op kathedraal: Grote Markt met stadhuis, Schelde, 1870

68. Edmond Fierlants. Fronton van huis 'De vier winden', Gildekamersstraat, 1860

69. Fotograaf onbekend. Fronton van huis 'De vier winden', Gildekamersstraat, met gemonteerd portret van Egide Linnig jr., ca. 1865-70

70. Edmond Fierlants. Grote Markt 21 (noordoostkant), huis van het smedersambacht ('maison de Mme Luther'), 1860

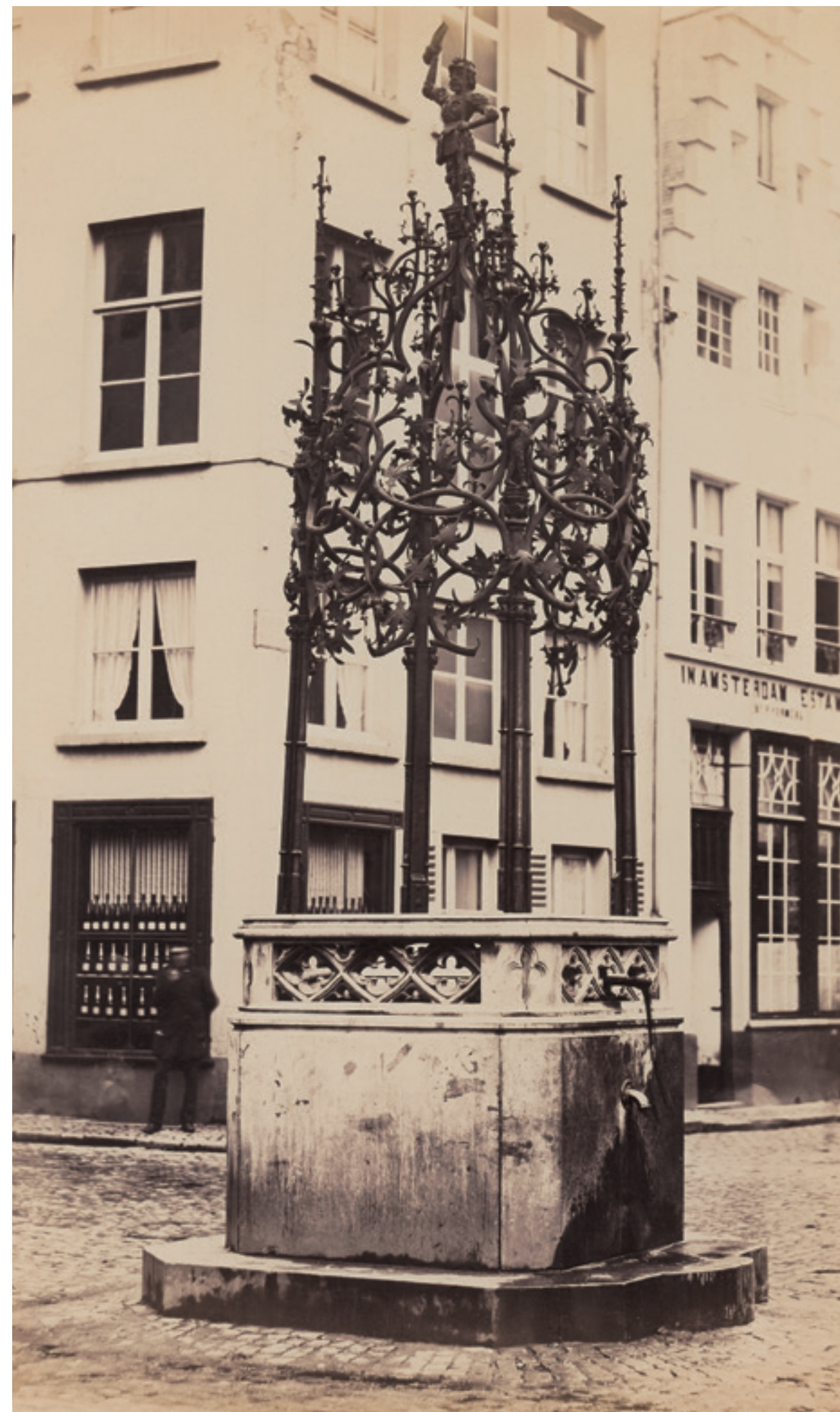
71. Edmond Fierlants. Grote Markt (noordoostkant), zicht op Wisselstraat voor de verbreding, 1860

72. Edmond Fierlants. Grote Markt (zuidkant), rechts Maalderijstraat, 1860

73. Edmond Fierlants. Handschoenmarkt, westportaal van de kathedraal, 1860.

74. Edmond Fierlants. Handschoenmarkt, put van Quinten Matsijs, 1860

75. Edmond Fierlants. Handschoenmarkt (zuidwestzijde), 1860

76. Fotograaf onbekend. Handschoenmarkt (zuidwestzijde), op voorgrond put van Quinten Matsijs, ca. 1870

77. Edmond Fierlants. Lijnwaadmarkt, noordportaal van de kathedraal, 1860.

78. Edmond Fierlants. Melkmarkt, houten huis (links hoek met Lijnwaadmarkt), 1860

79. Edmond Fierlants. Melkmarkt, houten huis (links hoek met Lijnwaadmarkt), detail, 1860

80. Fotograaf onbekend. Groenplaats en kathedraal, ca. 1860

81. Adolphe Braun. Groenplaats, kathedraal, standbeeld van Rubens en voorlopige beursloods, 1864

82. Edmond Fierlants. Groenplaats, kathedraal, standbeeld van Rubens en voorlopige beursloods, 1860

83. Fotograaf onbekend. Eiermarkt, richting Melkmarkt en kathedraal, ca. 1860

84. Edmond Fierlants. Kathedraal (noordzijde), vanuit stadhuis, 1860

85. Adolphe Braun. Panorama, Korte en Lange Nieuwstraat met Carolus Borromeuskerk en Sint Jacobskerk, 1864

86. Edmond Fierlants. Schoenmarkt, Zetel van het Provinciaal Bestuur, voormalig Bisschoppelijk Paleis, 1860

87. Gezicht op de Meir met groentemarkt, ca. 1865-1875

88. Edmond Fierlants. Meir, Koninklijk Paleis, 1860.

89. Fotograaf onbekend. Twaalfmaandenstraat en Handelsbeurs na brand van 1858, ca. 1860

90. Joseph Delhaye & Jean Sluys. Hoekhuis Meir en Twaalfmaandenstraat van vuurwerkmaker Verpoorten, na de ontploffing op 2 november 1857

91. Alphonse Plumier. Twalfmaandenstraat en Handelsbeurs, ca. 1853

92. Edmond Fierlants. Meir, huis Van Kerkhoven (nu Osterriethuis), 1860

93. Alphonse Plumier. Meir (naar het oosten) met tijdelijk monument 'de Grondwet', 8 september 1853

94. Edmond Fierlants. Rubenshuis, portiek, 1860

95. Adolphe Braun. Rubenshuis, tuinpaviljoen, 1864

96. Edmond Fierlants. Rubenshuis, tuinpaviljoen, 1860

97. Edmond Fierlants. Sint-Anna-Godshuis, Otto Veniusstraat, toegangspoort, 186

98. Edmond Fierlants. Sint-Anna-Godshuis, Otto Veniusstraat, binnenplaats, 1860

99. Edmond Fierlants. Sint-Anna-Godshuis, Otto Veniusstraat, binnenplaats met varkensstal, 1860

100. Edmond Fierlants. Dierentuin, natuurhistorisch museum, 1860

101. Edmond Fierlants. Dierentuin, woning van directeur Jacques Kets, 1860

102. Edmond Fierlants. Dierentuin, roofvogelkooien, 1860

103. Edmond Fierlants. Dierentuin, Egyptische tempel, 1860

104. Edmond Fierlants. Dierentuin, werkhuis en stallen, 1860

105. Edmond Fierlants. Kipdorppoort, buitenzijde met toegangsbrug, 1860

106. Edmond Fierlants. Kipdorppoort, doorkijk naar Sint-Jacobsmarkt, 1860

107. Edmond Fierlants. Kipdorppoort, stadszijde, vanuit Kipdorppvest, juni 1865

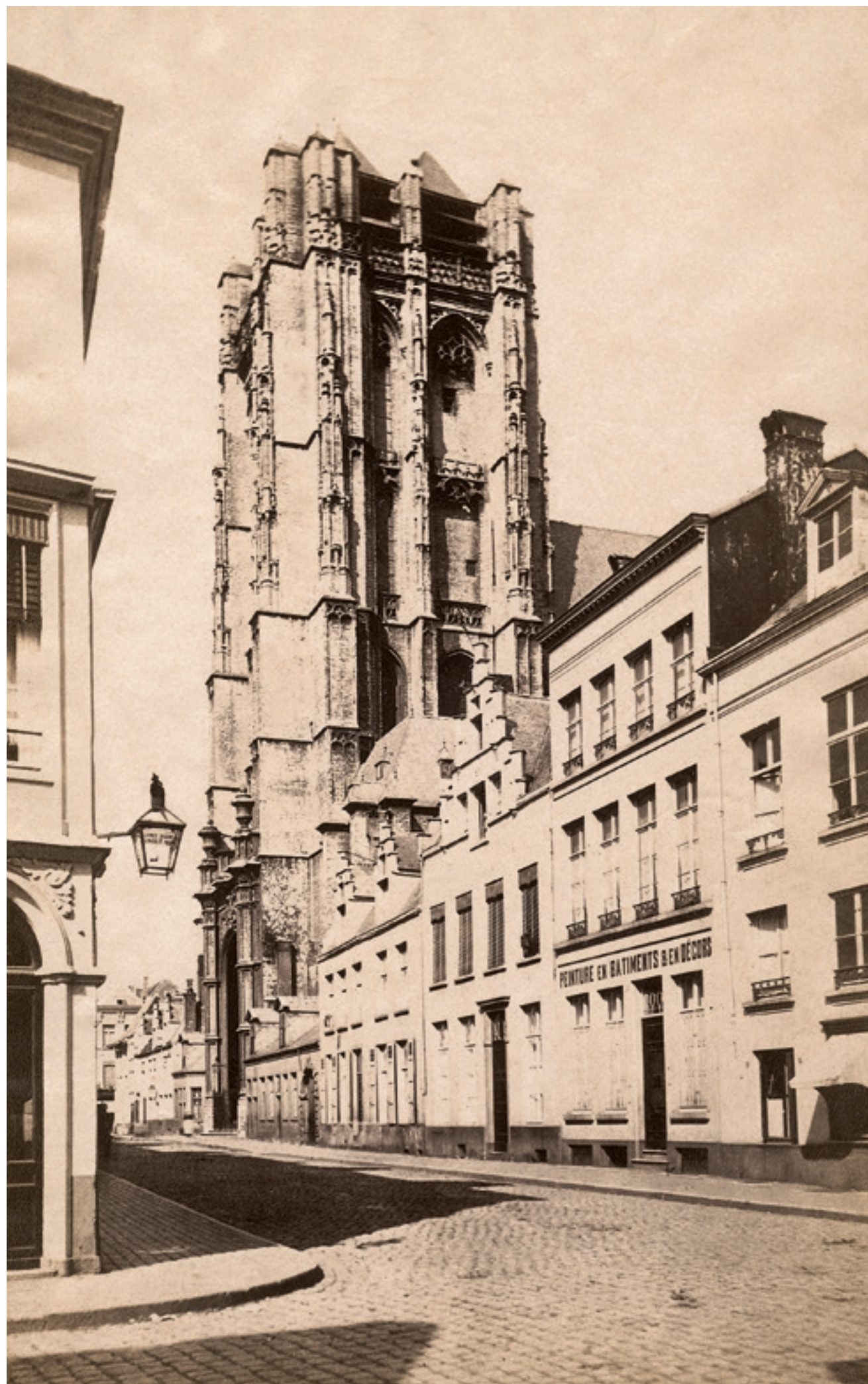
108. Edmond Fierlants. Kipdorppoort, links Sint-Jacobsmarkt, juni 1865

109. Edmond Fierlants. Kipdorppoort, zicht op Sint-Jacobsmarkt, juni 1865

no. Edmond Fierlants. Kipdorppoort, stadszijde, vanuit Sint-Jacobsmarkt, juni 1865

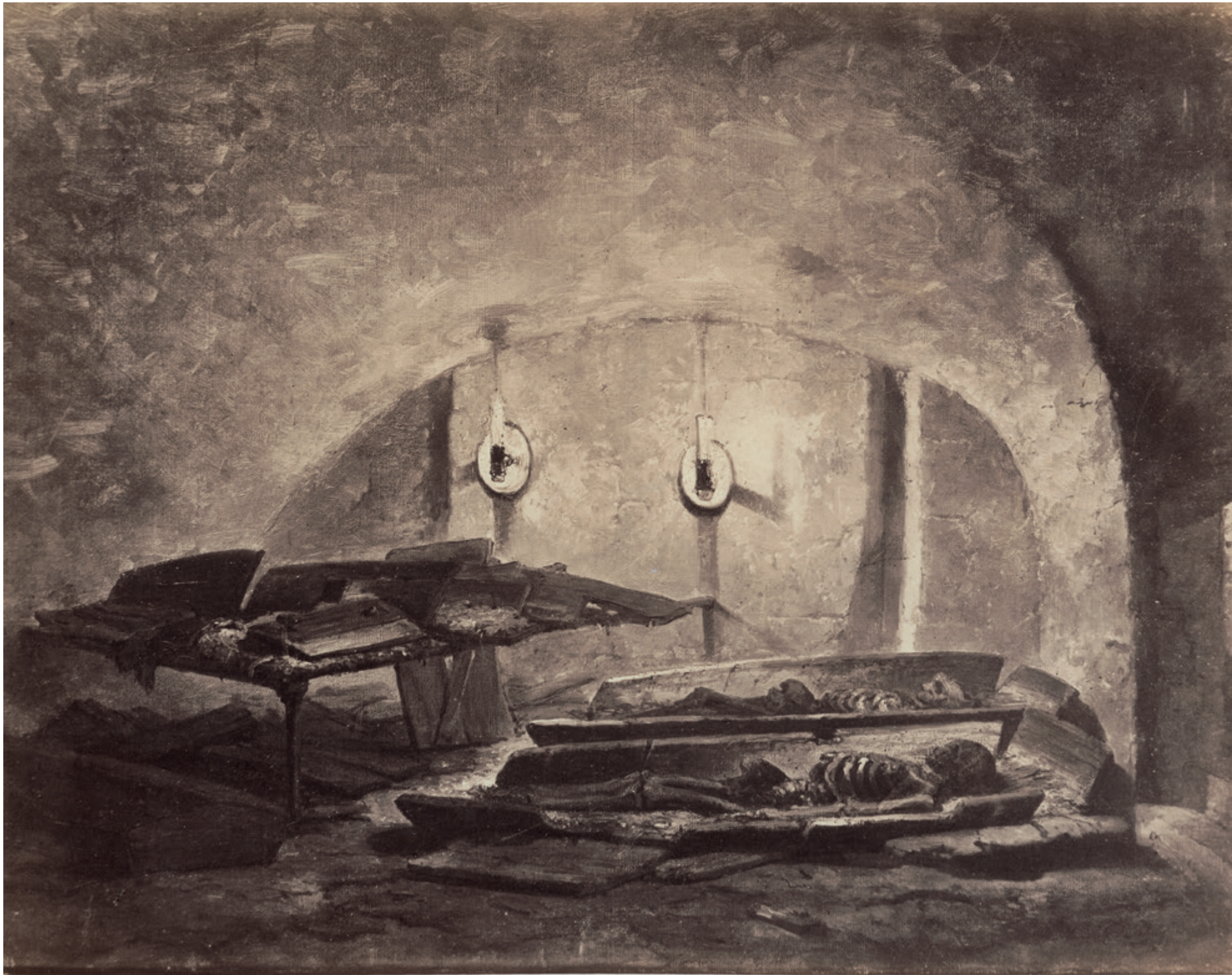
111. Fotograaf onbekend. Sint-Jacobskerk en Sint-Jacobstraat, ca. 1865

112. Edmond Fierlants. Sint-Jacobskerk, hoofdbeuk en koor, 1860

113. Edmond Fierlants. Sint-Jacobskerk, biechtstoel met Sint-Pieter en engelen, 1860

114. Edmond Fierlants. *Grafkelder van Rubens en zijn familie in de Sint-Jacobskerk*, olie op doek door Hendrik Frans Schaefels (1855), 1860

115. Edmond Fierlants. Sint-Jacobskerk, zicht op rechterzijbeuk, 1860

116. Edmond Fierlants. Sint-Jacobskerk, hoofdaltaar, 1860

117. Edmond Fierlants. Israëlitenstraat, zicht op uitgebrande Handelsbeurs, 1860

118. Edmond Fierlants. Borzestraat, zicht op uitgebrande Handelsbeurs, 1860

119. Edmond Fierlants. Uitgebrande Handelsbeurs, zicht op Borzestraat, 1860

120. Edmond Fierlants. Lange Nieuwstraat, zicht op Korte Nieuwstraat en kathedraal, 1860

121. Edmond Fierlants. Korte Nieuwstraat, Huis Van Dijk, 1860

122. Fotograaf onbekend. Lange Nieuwstraat, Bourgondische kapel, ca. 1870

123. Edmond Fierlants. Lange Nieuwstraat, ingang 'De Grooten Robijn', 1860

124. Edmond Fierlants. Sint-Katelijnenvest, sacristie van Sint-Carolus Borromeuskerk, 1860

125. Edmond Fierlants. Zicht op Sint-Carolus Borromeuskerk en Sint-Katelijnenvest vanuit Minderbroedersruï, 1860

126. Edmond Fierlants. Conscienceplein, Sint-Carolus Borromeuskerk, voorgevel, 1860

127. Edmond Fierlants. Keizerstraat, Huis Pauwels, binnenplaats met zomerhuis, 1860

128.

129. Edmond Fierlants. Keizerstraat, Huis Pauwels (nu Hotel Delbeke), 1860

130. Edmond Fierlants. Keizerstraat, Huis Pauwels, detail gevel zomerhuis, 1860

131. Fotograaf onbekend. Mutsaardstraat, Koninklijke Academie voor Schone Kunsten (Museum)

132. Edmond Fierlants. Mutsaardstraat, Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, hoofdingang, rond 22 oktober 1860

133. Fotograaf onbekend. Standbeeld Antoon Van Dijk, ca. 1870

134. Edmond Fierlants. Mutsaardstraat, Huis Schockaert, 1860

135. Edmond Fierlants. Gratiekapel, zij aanzicht, 1860

136. Edmond Fierlants. Hoek Prinsstraat en Gratiekapelstraat, Gratiekapel, 1860

137. Edmond Fierlants. Prinsstraat, Hof van Liere, 1860

138. Edmond Fierlants. Prinsstraat, Hof van Liere, 1860

139. Edmond Fierlants. Hof van Liere, binnenplaats met waterput, 1860

140. Edmond Fierlants. Hof van Liere, binnenplaats, hoofdingang, 1860

141. Edmond Fierlants. Hof van Liere, binnenplaats, hoofdingang, 1860

142. Edmond Fierlants. Hof van Liere, binnenplaats, 1860

143. Edmond Fierlants. Falconrui, Hessenhuis, 1860

144. Edmond Fierlants. Falconruy, godshuis Van Der Biest, kapel, 1860

145. Edmond Fierlants. Falconrui, godshuis Cornelis Lantschot, ingang, 1860

146. Edmond Fierlants. Willemdok vanop Hanzehuis, 1860

147. Edmond Fierlants. Willem dok vanaf Napoleonkaai, 1860

148. Fotograaf onbekend. Willemdok met Hanzehuis, ca. 1860-65

149. Fotograaf onbekend. Willemshaven met Hanzehuis en Nassaubrug, ca. 1867

150. Edmond Fierlants. Hanzehuis, 1860

Hugo Piéron
Dordrecht.

152. Hugo Piéron-Loodts. Brouwersvliet, ca. 1870-73

153. Fotograaf onbekend. Brouwersvliet, ca. 1870-73

154. Hugo Piéron-Loodts. Sint-Pietersvliet, ca. 1870-73

155. Fotograaf onbekend. Sint-Pietersvliet, ca. 1870

156. Hugo Piéron-Loodts. Sint-Pietersvliet, rechts Sint-Pauluskerk, ca. 1875

157. Hugo Piéron-Loodts. Koolvliet en Sint-Pauluskerk, ca. 1873

158. Fotograaf onbekend. Koolvliet en Sint-Pauluskerk, ca. 1873-1875

159. Gilbert Radoux. Koolvliet en Sint-Pauluskerk, 1857

160. Edmond Fierlants. Sint-Pauluskerk vanuit Koolvliet, rechts Spuistraat (nu Gorterstraat), 1860

161. Veemarkt met pomp en gezicht op de Sint-Pauluskerk, ca. 1880

162. Edmond Fierlants. Sint-Pauluskerk, calvarie, 1860

163. Edmond Fierlants. Sint-Pauluskerk, westgevel, Nosestraat, 1860

164. Fotograaf onbekend. Sint-Pauluskerk, hoofdbeuk, 1870-1875

165. Fotograaf onbekend. Sint-Pauluskerk, biechtstoelen, noordzijde, 1870-1875

166. Edmond Fierlants. Saucierstraat, Huis De rozijnkorf (detail gevel), 1860

167. Edmond Fierlants. Veemarkt, beeldhouwde trap in het Wijnstekershuis, 1860

168. Edmond Fierlants. Sint-Pauluskerk vanuit stadhuis, 1860

169. Edmond Fierlants. Zakstraat, inkomdeur op binnenplaats van magazijn De Gans, 1860

170. Edmond Fierlants. Zakstraat, zicht op binnenplaats van magazijn De Gans, 1860

171. Hugo Piéron-Loodts. Sint-Walburgisplein, zuidzijde, houten gevels, 1870

172. Edmond Fierlants. Sint-Walburgisplein, oostzijde, houten gevels en resten Sint-Walburgiskerk, 1860
173. Edmond Fierlants. Sint-Walburgisplein, zuidzijde, houten gevels, 1860

174. Hugo Piéron-Loodts. Hoek Sint-Walburgisplein en Van Dijkstraat, ca. 1875

175. Fotograaf onbekend. Sint-Walburgisplein, Kranenhoofd, ca. 1875

176. Hugo Piéron-Loodts. Hoek Sint-Walburgisplein en Van Dijkkaai, ca. 1875

178. Edmond Fierlants. Steenstraat, ingang het Steen, 1860

179. Edmond Fierlants. Steenstraat, ingang het Steen, 1860

180. Edmond Fierlants. Gevangenistraat, richting Steenstraat en het Steen, 1860

181. Fotograaf onbekend. Steenstraat, richting Gevangenistraat, ca. 1870

182. Edmond Fierlants. Het Steen vanuit de Grote Vismarkt, 1860

183. Edmond Fierlants. Het Steen vanuit de Grote Vismarkt, 1860

184. Edmond Fierlants. Het Steen, links ingang van Kleine Vismarkt, 1860

185. Edmond Fierlants. Het Steen vanuit de Kleine Vismarkt, 1860

186. Fotograaf onbekend. Grote Vismarkt aan het Steen, 1875.

187. Edmond Fierlants. Palingbrug, Scheldezijde, 1860

188. Edmond Fierlants. Het Steen, links ingang van Kleine Vismarkt, 1860

189. Van den Bemden (Cassiers). Palingbrug, richting Vismarkt, ca. 1875

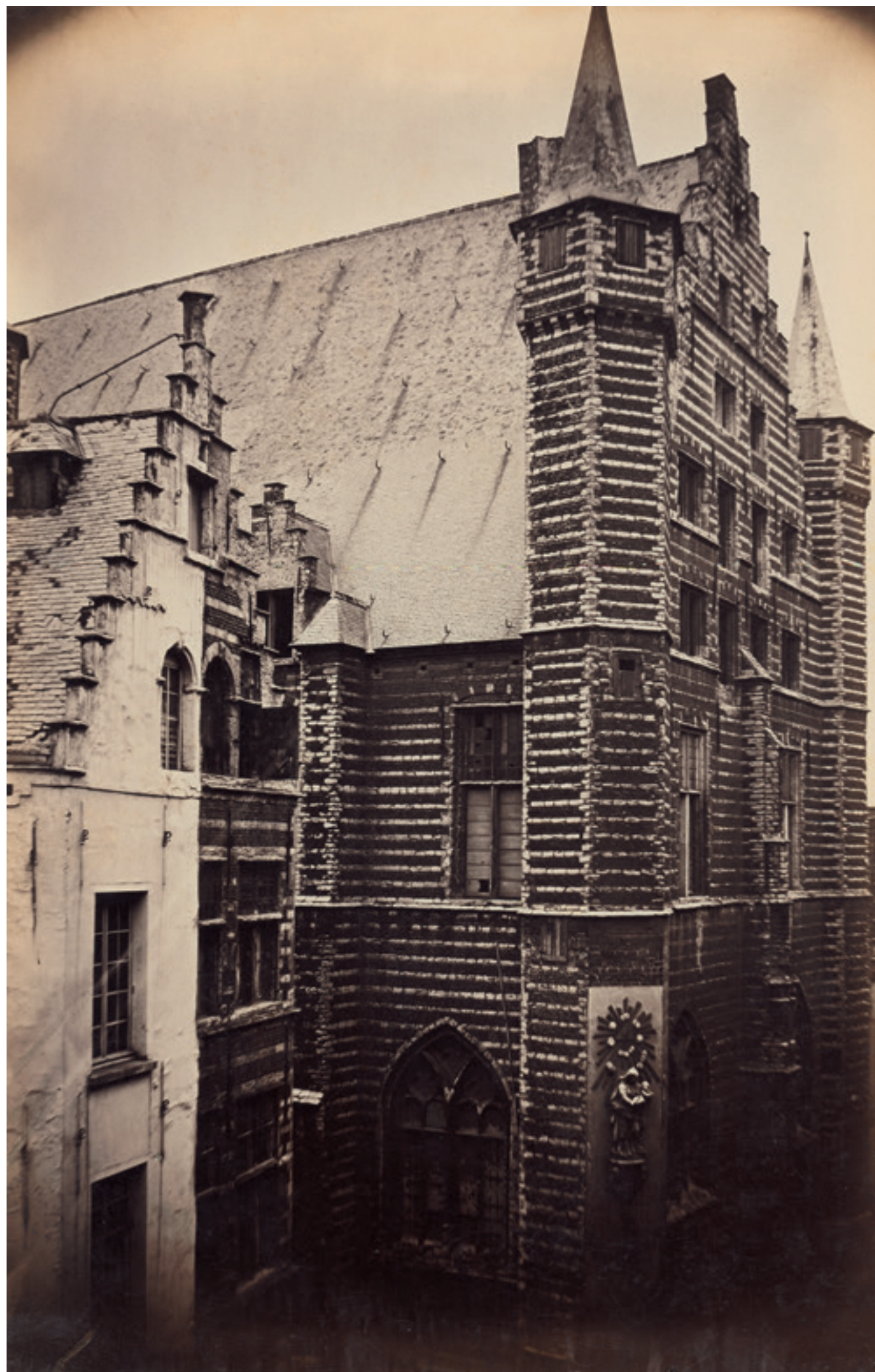
190. Van den Bemden (Cassiers). Palingbrug, richting Vismarkt, ca. 1875

191. Edmond Fierlants. Vleeshuis vanuit Palingbrug, 1860

192. Edmond Fierlants. Vleeshuis (hoek zuidgevel/voorgevel), 1860

193. Edmond Fierlants. Vleeshuis vanaf hoek Oude Beurs/Vleeshouwersstraat, 1860

194. Edmond Fierlants. Vleeshuis (hoek zuidgevel/voorgevel), 1860

195. Edmond Fierlants. Panorama met Vleeshuis, 1860

196. Edmond Fierlants. Vleeshuis vanuit Burchtgracht, 1860

197. Edmond Fierlants. Vleeshuis vanuit Burchtgracht, 1860

198. Edmond Fierlants. Oude Beurs, poortomlijsting huis Joris van Aerden, vroeger huis 'den Spiegel', 1860

199. Edmond Fierlants. Zirkstraat, huis Vandezande, 1860

200. Edmond Fierlants. Hofstraat, binnenplaats huis 'den Rhijn', zgn. Oude Beurs, 1860

201. Edmond Fierlants. Reyndersstraat, Jordaenshuis, woonhuis, 1860

202. Edmond Fierlants. Reyndersstraat, Jordaenshuis, atelier, 1860

203. Edmond Fierlants. Suikerrui en kathedraal, 1860

204. Adolphe Braun. Panorama, vanaf het zuid, 1864

205. Egide Linnig jr. Zuidkasteel tijdens de afbraak, ca. 1874

206. Egide Linnig jr. Zuidkasteel vóór de afbraak, toegangspoort, ca. 1874

207. Egide Linnig jr. Zuidkasteel vóór de afbraak, ca. 1874

208. Egide Linnig jr. Zuidkasteel vóór de afbraak, ca. 1874

209. August Stalins & Alfons Janssens. Vrijgemaakte Sint-Jorispoort (zijkant), 1865-66

210. August Stalins & Alfons Janssens. Vrijgemaakte Sint-Jorispoort, vanuit de stad, 1865-66

211. August Stalins & Alfons Janssens. Vrijgemaakte Sint-Jorispoort (zijkant), 1865-66

212. Fotograaf onbekend. Het Steen en Schelde tijdens rechtekken van de Scheldekaaien

213. Fotograaf onbekend. Vrijmaken van het Steen

214. Fotoğraf onbekend. Vrijmaken van het Steen

215. Fotograaf onbekend. Het Steen na de afbraakwerken

216. Fotograaf onbekend. Het Steen na de afbraakwerken

217. Fotograaf onbekend. Het Steen tijdens de afbraakwerken

218. Fotograaf onbekend.

219. Fotograaf onbekend. Het Steen tijdens de afbraakwerken

220. Fotograaf onbekend. Afbraak Palingbrug, ca. 1882

221. Fotograaf onbekend. Palingbrug net voor afbraak, ca. 1882

222. Fotograaf onbekend. Afbraakwerken in de buurt van het Steen

223. Fotograaf onbekend. Afbraakwerken in de buurt van het Steen

224. Fotograaf onbekend. Houten gevel aan Palingbrug tijdens afbraakwerken

225. Fotograaf onbekend. Gevangenisstraat na afbraak Palingbrug

226. Fotoğraf onbekend. Afbraak Palingbrug, zicht op Gevangenistraat

227. Fotograaf onbekend. Afbraakwerken aan het Steen

228. Fotograaf onbekend. Aanleg van nieuwe kaaien ter hoogte van het Steen

229. Fotograaf onbekend. Aanleg van nieuwe kaaien, zuidkant van de stad

230. Fotograaf onbekend. Nieuwe straat langs de Scheldekaaien ter hoogte van het Vleeshuis, 1888

231. Fotograaf onbekend. Nieuwe straat langs de Scheldekaaien ter hoogte van het Vleeshuis; op voorgrond nieuwe goederenspoor en metalen open opslagplaats, 1880

232. Fotograaf onbekend. Het Steen na de afbraakwerken, op voorgrond nieuwe goederenspoor